

КОНОТОПЬКА БИТВА 1659 РОКУ

Конотопська битва належить до найбільших і найвідоміших військових кампаній в українсько-російській війні 1658–1659 рр. І до сьогодні вона викликає бурхливі дискусії не лише у фаховому середовищі істориків, а й серед політиків і у громадських колах.

У липні 1657 р. козацька Українська козацька держава зазнала непоправної втрати – помер Богдан Хмельницький. За кілька місяців до цього старшинська рада у Чигирині вирішила передати гетьманство по спадковій лінії його сину Юрію. Однак він був ще занадто молодим і недовідченим, щоб успішно керувати козацькою державою. Чергова старшинська рада у липні 1657 р. ухвалила до повноліття Юрія Хмельницького гетьманські повноваження передати Івану Виговському – генеральному писарю в уряді Б. Хмельницького. Іван Остапович Виговський належав до старовинного українського шляхетського роду. Рік його народження невідомий. Мав добру освіту, володів кількома мовами, працював у судовій системі. Під час національно-визвольної війни перейшов на бік повстанців, брав активну участь у всіх головних битвах тої доби, а також в дипломатичних перемовинах та підготовці міжнародних договорів.

І. Виговський спирався на ту частину козацької старшини й української шляхти, яка прагнула побудувати в Україні стану державу, базовану на правах і привілеях козацтва. Як пише Олексій Сокирко, політичні симпатії нового гетьмана аж ніяк не ґрунтувалися на полоно- або московфільських засадах, а виходили передусім із пріоритету власне українських інтересів. Тому Виговський не поспішав поривати з московською протекцією, в якій, щоправда, козацька верхівка зневірилася ще за життя гетьмана Богдана. Утім, терпець у козацьких очільників все ж таки увірвався, коли дійшло до спроб упродовжити в українських містах пряме воєводське управління, а

країною поповзли чутки про плани царя ліквідувати козацтво. У жовтні 1657 р. І. Виговський уклав союз з шведським королем, а наприкінці того місяця генеральна козацька рада ви знала його гетьманом. Вибори відбулися без з'ясування позиції Москви. Це не могло не турбувати останню. Після смерті Б. Хмельницького у липні 1657 р. російська царська адміністрація намагалася використати нову політичну ситуацію у своїх інтересах. Вона прагнула перегляду досягнутих за життя гетьмана домовленостей у напрямку посилення повноважень російської сторони, збільшення кількості російського війська в Україні. Цар, щоб ослабити вплив новообраного гетьмана І. Виговського, підтримав опозиційних йому повстанців, зокрема полтавського полковника Мартина Пушкаря. Це в свою чергу змусило козацьку старшину на чолі з І. Виговським до активної протидії. Він був добрим дипломатом і фактично продовжив часто застосовувану Богданом Хмельницьким політику багатовекторності, одночасно ведучи переговори з різними сторонами, спираючись на підтримку Кримського ханства та шукаючи порозуміння з Польщею.

Тогочасні реалії полягали передусім у тому, що Україна перебувала в орбіті впливу Речі Посполитої та Московського царства, вони змушували козацьку старшину до укладення договору з Польщею, що й було зроблено 16 вересня 1658 р. у м. Гадячі. Номінально Гадяцький договір денонсував Переяславську угоду 1654 р. За трактатом про союз з Річчю Посполитою Україна отримала дуже широкі повноваження. Фактично Гадяцька угода 1658 р. проголосила появу на карті Європи нової федеративної держави – польсько-литовсько-української Речі Посполитої. Названі політичні народи об'єднувалися як «вільні з вільними» та «рівні з рівними». Кожна з частин держави мала власну адміністрацію, фінанси, військо, діловодство мало вестися українською мовою, а вища виконавча влада у «Великому князівстві Руському» (таку назву мала отримати козацька Україна) надавалася гетьманові, який затверджувався королем з чотирьох обраних кандидатів. Щоправда, Гадяцький договір так і не набрав чинності та не був ратифікований у повному обсязі польським сеймом.

Після укладення Гадяцької угоди було вирішено розірвати союз із Москвою, що стало фактичним оголошенням війни. У гетьманському маніфесті, що з'явився невдовзі говорилось,

що «Москва готує нам ярмо неволі насамперед внутрішньою громадянською війною, а далі... своєю власною зброєю, без усякого приводу з нашого боку». З осені 1658 р. Україна опинилася в стані відкритої війни з Московським царством. Взимку 1659 р. на територію України вступила багатотисячна російська армія під командуванням князя Олексія Трубецького, що мала поставити «изменившого гетьмана» на своє місце. Прихід армії Трубецького дарував надію українським опонентам Виговського, які примірялися до гетьманської булави. Проти гетьмана виступили запорожці та частина полків, яких підтримували російські залоги, між Києвом та Ніжином.

Отже, 20 квітня російські війська на чолі з кн. О. М. Трубецьким підступили до Конотопа. За різними даними, у місті тоді знаходилося два (Ніжинський і Чернігівський або Чернігівський і Кальницький), три (Ніжинський, Чернігівський і Кальницький), що найбільш імовірно, або й чотири козацькі полки.

Зустрінуті гарматним і рушничним вогнем, росіяни стали біля міста обозом і почали вести до фортеці шанці та ставити в них гармати. Наступного дня, 21 квітня, до Конотопа з-під Лохвиці підійшов князь Ф. Куракін зі своїми полками. Після того, як він за наказом Трубецького став обозом з іншого боку міста, Конотоп опинився в суцільній облозі.

У джерелах наводяться різні дані щодо чисельності ратних людей, які облягли Конотоп. На думку А. Бульвінського, власне російського війська під Конотопом було, очевидно, близько 70 тис. осіб.

Обложені в Конотопі козаки відмовились як здати росіянам місто, так і принести каяття царю й повернутися в його підданство. Замість письмової відповіді на лист воєводи обложенці кричали, що будуть триматись до останнього, і безперервно стріляли зі стін у шанці з гармат і ручної вогнепальної зброї.

Пересвідчившись, що ані вмовляння, ані демонстрація сили на козаків не впливають, князь Трубецький віддав наказ стріляти по міських укріпленнях і по самому місту з усієї наявної в його війську артилерії. У відповідь козаки 26 квітня здійснили вилазку «багатьма людьми» на шанці полку Трубецького. У короткому бою під міськими стінами росіяни взяли полонених, які повідомили, що з ніжинським полковником Григорієм Гуляницьким у місті перебуває лише 4 тис. козаків і місцевих жителів.

Очевидно, покладаючись на свою величезну перевагу в живій силі, князь Трубецький вирішив 29 квітня узяти місто штурмом, який тривав 5,5 годин. Росіянам удалося в багатьох місцях зійти на стіни міста із знаменами та барабанами і спалити вежу, проте козаки вчинили запеклий опір царським військам і збили їх зі стін. Після цього Трубецький віддав наказ про відступ. Росіяни надовго застрягли в облозі Конотопської фортеці. Безпрецедентна стійкість оборонців Конотопа дозволила І. Виговському буквально по крихтах зібрати вірні козацькі полки, закликати на допомогу кримську орду, мобілізувати полки волонтерів із Польщі, Молдавії, Валахії, Трансильванії.

27 травня в полі біля Ніжина відбулися три запеклі бої, у яких втрат зазнали як росіяни, так і козаки на чолі з наказним гетьманом І. Скоробагатенком, а також татари. Оскільки росіяни так і не наважились на штурм міста, військо князя Ромодановського, пограбувавши Ніжинський Пустинно-Тригорський монастир та околиці міста, 1 червня повернулося під Конотоп. Недооцінка Трубецьким важливості захоплення Ніжина, куди він послав недостатньо сил, на думку А. Бульвінського, була однією з головних помилок російського командування в цій війні. Адже в разі оволодіння цим містом та з'єднання військ київського гарнізону й армії Трубецького угруповання гетьманських військ у районі Глухова виявилось б відрізаним від центральних та південних районів Гетьманщини. У цьому випадку гетьманський уряд фактично втратив би зв'язок з північними районами Лівобережжя, які його підтримували. Причиною таких дій Трубецького деякі автори вважають особисту неприязнь між ним і Шереметьєвим.

На початку червня 1659 р. супротивні армії наблизилися одна до одної в очікуванні вирішальної битви. На цей момент дипломатичні переговори І. Виговського завершилися ще одним успіхом. Він отримав збройну підтримку Криму – кілька десятків тисяч татарської кінноти, якої бракувало у козаків. До останнього моменту російські воеводи не знали про прихід до Виговського татарських союзників. Трубецький думав, що перемога дістанеться йому без особливих труднощів. Тому не запровадив ретельної розвідки. Блокувавши всі спроби російської сторони добути достовірні відомості про себе, І. Виговський нав'язував царському полководцю генеральну битву на вигідних для себе умовах. Це й стало початком безславного фіналу.

Підтвердивши взаємною присягою договір про спільні дії в цій війні та про надання один одному військової допомоги проти будь-якого неприятеля в майбутньому, козаки й татари рушили до Конотопа. Очікуючи на підхід Виговського, Трубецький вирішив йому на зустріч зі своєю армією, яка вела облогу, п'ятнадцятитисячний загін на чолі з воєводами Григорієм Ромодановським, Семеном Пожарським і Семеном Львовим. Проба сил відбулася 24 червня під селом Шаповалівка, де український гетьман розбив передовий роз'їзд супротивника. Вранці 28 червня 1659 р. росіяни форсували невелику багнисту річку Куколку біля с. Соснівка й вдруге атакували козацькі позиції. Попереду загону Ромодановського рухалися елітні кавалерійські підрозділи царської гвардії, які вели себе зверхньо, немов би виїхали не на битву, а на полювання.

Російські війська першими підійшли до Соснівки. Про це невдвозначно повідомляв сам І. Виговський коронному обозному в листі від 1 липня 1659 р.: «і звідти ми пішли... й зупинились біля Соснівської переправи, і застали там... московитів». Гетьман надавав майбутній битві принципового значення. Перед боєм він сказав посланцям Трубецького: «...коли він перед великим государем винний, то його Господь Бог і поб'є, а буде винний інший хто, і над тим також воля Божа». За повідомленням деяких джерел, зокрема, доносу ієромонаха Києво-Межигірського монастиря Антонія на різних духовних осіб та інформації одного з «летючих листків», під час Конотопської епопеї за гетьмана Виговського та козацьке військо служили молебні практично у всіх українських церквах.

Коли ранком 28 червня гетьман Виговський прийшов у Соснівку, то його від супротивника відділяло річище річки. Основні сили татарського хана, відокремившись від військ Виговського, пішли на південь уздовж берега Соснівки до урочища Пуста Торговиця, розташованого за 7 км на схід в улоговині річища колишньої р. Торговиці, яка являла собою дуже заболочений яр завширшки від півкілометра до кілометра, з досить високими берегами. Переправившись там через річку на конотопський бік, Мухаммед-Гірей чекав розпалу битви.

«Статейний список» Трубецького, на відміну від свідчень І. Виговського, говорить, що першими, близько другої години дня, до переправи прийшли «виговці», а лише після цього Трубецький вислав туди свої війська. Як би там не було, важливе

інше: як свідчить той же документ, жодна із сторін не знала ані чисельності, ані складу військ противника: «...а чи багато людей і цар чи царевич, чи мурзи і зрадник Івашка Виговський з ними, і про те достовірно було невідомо».

Щодо того, хто першим розпочав бій і на якому боці Соснівки, дані учасників подій розходяться. Зокрема, наказний козацький гетьман І. Безпалий, два полки якого брали безпосередню участь у битві, у листі в Москву від 15 липня писав, що росіяни першими атакували війська союзників на переправі. Цю ж версію повторює й «Новгородський Хронограф». Проте всі джерела союзників однакові в тому, що козаки й найманці першими розпочали бій, переправившись на конотопський бік Соснівки й «бавлячи» росіян, поки татари не зайшли їм з тилу. Про це, зокрема, пише гетьман Виговський: «...ставши біля Соснівської переправи, застали там п'ятнадцять тисяч москви, що боронила одну переправу. Друга частина стояла на поготові. Її наші драгуни відбили від переправи, а потім наша кіннота переправилася й затримала їх герцеми».

Щодо перебігу битви свідчення джерел є дуже лаконічними. Загалом події можна реконструювати таким чином. Московські й козацько-татарські війська зішлись на соснівській переправі. Виговський відряджає козацькі й польські частини на правий конотопський берег Соснівки, щоб зв'язати боєм московські полки, які стояли поблизу переправи. Водночас татари розділяються й переправляються через Соснівку вище й нижче місця боекінчення. Вибравши зручний момент, вони атакують росіян у тил з двох боків. Деморалізовані ударом, останні починають спішно відступати, потім тікати й стають легкою здобиччю татарської кінноти й козацької піхоти. Окремі полки організують кругову оборону й, очевидно, чинять запеклий опір до вечора, проте жодна допомога з-під Конотопу не підходить. Можливо, одним із місць таких запеклих боїв були околиці хутора Саранівки, де, як писав у свій час О. Лазаревський, знаходяться «могилки, розсіяні біля урочища Городище. Тут же часто знаходять уламки шабель, кольчуг, ядра та інше». Втрати союзників у битві склали, за донесеннями поляків, 4 тис. загиблих козаків та 6 тис. татар.

Стосовно втрат росіян у битві, то практично всі джерела стверджують, що загинув весь загін князя Пожарського. Конкретні цифри втрат російської сторони подаються по-різному.

Як припускає А. Бульвінський, загальні втрати росіян у Конотопській битві склали 10–15 тис. осіб. Згідно з попередньою домовленістю між ханом і гетьманом, усі взяті в полон росіяни, в тому числі воєводи С. Пожарський та С. Львов, були віддані татарам. Гірка доля більшості полонених, яких, очевидно, було страчено після бою, не викликає сумніву. Проте частину полонених татари приховали від страти, оскільки їх продаж у рабство або відпуск за викуп становили основну частину доходу ординців від походів в Україну.

Князь Олексій Трубецький протягом усієї битви поведився пасивно, нічого не зробивши, аби подати допомогу своєму передовому загону. Як вважає О. Сокирко, така поведінка, що спричинила трагічні наслідки для московського війська, в цілому мала декілька пояснень: загалом обережний воєначальник, Трубецький боявся віддалитися від свого укріпленого табору й таким чином наразити тили на вилазку змучених, але знавіснелих оборонців Конотопа. Кількість вояків, яку він міг би вислати на допомогу Ромодановському, була надто незначною, аби не ослаблювати відділи, що знаходилися в шанцях. Непевним залишався й ніжинський напрям, звідки повсякчас очікували нападу козаків. Зрештою, Трубецький повівся в гірших традиціях нерозважливості московських воєвод – не бажаючи допустити до вирішального зіткнення з Виговським під стінами Конотопа, де був би оточений і від міста, і з «поля», він, проте, не зумів розбити сили гетьмана й хана поодиноці, давши їм з'єднатися.

Поразка російської зброї в битві під Соснівною та перемога козацько-татарського війська, на думку А. Бульвінського, мали у своїй основі три головні причини. По-перше, росіяни використовували застарілі способи комплектування війська та ведення бойових дій. Нанесення концентрованого удару по ворогу було головною рисою козацького воєнного мистецтва. Перемоги козаки досягали переважно в польових битвах. Їх стратегія мала яскраво виражений активний наступальний характер, чим козацьке військо перевершувало інші європейські армії, які послідовно дотримувалися стратегії позиційної оборонної війни, по можливості ухилялися від польових битв.

По-друге, І. Виговський під час кампанії 1659 р. досить повно використав ті воєнні переваги, які надавав союз із Кримом, зокрема, поєднання у бою першокласної козацької піхоти й ви-

сокорухливої татарської кінноти. Високу бойову ефективність об'єднаного українсько-татарського війська продемонстрували катастрофічні поразки поляків на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Батогом. Російські ж воєводи, які протистояли армії Виговського під Конотопом, не врахували у своїх діях цього досвіду, за що жорстоко поплатилися. Нав'язавши генеральну битву в невідповідних для російського війська польових умовах та застосувавши стратегію концентрованого удару, гетьман, завдяки несподіваним обхідним маневрам і вчасному використанню прихованого резерву, завдав царському війську нищівної поразки.

Третя причина поразки росіян полягала в неприпустимих помилках царських полководців уже під час самої битви. Недооцінивши противника, воєводи не доклали потрібних зусиль як для розвідування місцевості, на якій передбачалося вести бойові дії, так і для з'ясування реальної чисельності військ противника. Крім того, йдучи проти неприятеля, сил якого вони точно не знали, князі Пожарський і Ромодановський не вжили ніяких заходів, щоб убезпечити себе від можливого обходу з тилу.

Тим часом, оцінивши всю загрозовість ситуації, князь Трубецький наказав усім військам залишити шанці під Конотопом і зібратися в його обозі. Отже, облога міста на 70-й день була знята. Коли росіяни спішно збиралися в один табір, Гуляницький, як повідомляв польський полковник Т. Карчевський, учинив з міста вилазку, під час якої завдав противнику немалої шкоди. Росіяни в той же день розпочали будувати переправу через р. Конотоп і переправляти на протилежний, путивльський бік вози, а Гуляницький захопив покинутий обоз князя Куракіна.

Гетьман І. Виговський послав козацькі й татарські заго-ни перерізати всі дороги між Конотопом і Путивлем та на переправу через р. Сейм з тим, щоб не дати можливості О. Трубецькому отримати допомогу з Путивля. Сам же гетьман з основними силами 29 червня підійшов до Конотопа і взяв в облогу табір росіян: козаки повели до обозу Трубецького шанці й розпочали безперервний гарматний обстріл російських позицій. Довідавшись, що російське військо розпочало переправу через р. Конотоп, гетьман, щоб перешкодити цьому, негайно переправив на путивльський бік річки «частину свого війська і татар велику частину». У ніч на 30 червня, спішивши все своє

військо, Виговський повів його на нічний штурм табору, який, проте, результату не приніс. Нарешті, бажаючи врятувати війська, які в нього залишилися, та вирватися з оточення, князь Трубецький 2 липня почав відступ у бік Путивля.

Про бій 2 липня один із польських офіцерів написав: «... орда дуже добре билася, брала участь у битві разом із польською та козацькою кіннотою і на ворожий вогонь і потужну артилерію відважно вела наступ». Козаки й татари протягом трьох днів всіма силами намагалися розірвати кільце обозних возів росіян, постійно обстрілювали обоз із гармат, проте ратні люди запекло оборонялись. Безрезультатними виявилися й спроби спішити татар і козацьку кінноту, атаки яких були відбиті.

За підрахунками О. Сокирка, армія О. Трубецького під час відступу втратила щонайменше 2000 чоловік убитими й біля 5000 пораненими; козаки й татари – близько 6000 вбитими. 4 липня московські війська досягли Сейму, за яким відкривався прямий шлях до путивльської фортеці. Невдалі спроби Виговського блокувати й знищити війська Трубецького були наслідком недостатньо продуманого оперативного плану Конотопської битви, в якому розгром основних московських сил не входив до фінальної фази всієї операції. Не подбавши про організацію взаємодії з ніжинським угрупованням Золотаренка, гетьман дав можливість О. Трубецькому, хоча й з важкими боями, вийти з оточення й пробитися до Путивля. Татарська й козацька кіннота, що були в його розпорядженні, потребували відпочинку після Конотопської битви й не надавалися для штурмів добре укріпленого возами й рогатками табору, який захищали вишколені солдатські полки й драгуни.

Військовий триумф Виговського під Конотопом застав зненацька не тільки Трубецького, але й московський двір. Звістка про розгром російського війська та очікувані масові напади татар на російські міста виявилася повною несподіванкою для Москви. Непередбачувана поразка справила деморалізуючий вплив як на тогочасне російське суспільство, так і на офіційні кола. Як писав С. Соловйов, «у жалібній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу й жах охопив Москву... Царська Москва затремтіла за власну безпеку; з наказу царя люди всіх станів поспішали на земляні роботи для укріплення Москви. Сам цар з боярами раз-у-раз приходив дивитися на ці

роботи». Невпевненість у своїх силах віщувала найгірше. Як наслідок містом ширилися чутки, що государ наказав збирати двір і від'їжджає з родиною в Ярославль.

Російська держава внаслідок розгрому своїх військ під Конотопом і Соснівкою й татарсько-козацького походу вглиб країни на початку серпня змушена була відсунути з розряду першочергових завдання встановлення повного військово-політичного контролю над територією Війська Запорозького і піти на переговори з урядом І. Виговського.

Для молоді козацької держави Конотопська битва стала першим масштабним переможним зіткненням із грізною армією колишнього союзника і протектора – Московської держави. Конотопу судилося стати певним етапом у розвитку військового мистецтва. Попри те, що Виговському та його прибічникам так і не вдалося повною мірою реалізувати наслідки битви в політичній сфері й остаточно погамувати московську експансію в Україні, перемога засвідчила все ще доволі високий потенціал козацького війська та його полководців. Підготовку до битви, що включала в себе концентрацію козацького війська, утримання оборони Конотопської фортеці в очікуванні прибуття союзного татарського війська, було виконано в кращих традиціях військового мистецтва часів Хмельниччини. Найсильнішими його рисами, як і раніше, були стрімкість маневрів на великих обширах, їх добре бойове забезпечення та, що найголовніше, ефективна організація розвідки. Саме остання дозволяла планувати глибокі дії, залишаючись до певного часу недосяжним для противника, але добре знаючи його сили й розташування.

Перемога в 1659 р. під Конотопом засвідчила перш за все мужність, військову міць та силу українського вояцтва – риси, які так високо цінуватиме Європа, якими скористається невдовзі новопостала Російська імперія та які, зрештою, допоможуть Україні вистояти впродовж віків і збудувати свою державу. Ні гетьман І. Виговський, ні українські старшини й козаки ще не знали, що попереду їхню Батьківщину чекатиме довга і непроста боротьба за незалежність. Тоді, в далекому 1659 році, в час Руїни вони вписали свою героїчну сторінку Триумфу в історію української державності.

Питання для самоконтролю:

1. З чого розпочалось протистояння між Військом Запорозькими та Московським царством, яке згодом вилилось в українсько-російську війну 1658–1659 рр.?

2. Якою була чисельність військ, що брали участь у боях на останньому етапі війни, зокрема, у боях під Конотопом?

3. Якою була чисельність втрат російського війська у битві під Конотопом?

4. Визначте, які наслідки мала Конотопська битва для молоді козацької держави?

Література:

1. Бульвінський А. Конотопська битва 1659 р. / А. Бульвінський. – К. : [б. в.], 2009. – 62 с.

2. Бульвінський А. Конотопська битва 1659 р. в контексті українсько-російських відносин за гетьманування І. Виговського / А. Бульвінський // Україна крізь віки: зб. наук. праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смоля. – К., 2010. – С. 447–480.

3. Верстюк В. Конотопська битва: перемога української зброї / В. Верстюк // <http://ukrslovo.org.ua/ukrayina/istoriya/konotopska-bytva-peremoga-ukrayinskoyi-zbroyi.html>

4. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665 / В. Горобець. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2001. – 533 с.

5. Гуржій О. І. Славетні битви на теренах України: від князівської доби до початку ХХ століття / О. І. Гуржій, О. П. Реєнт. – К. : Арій, 2012. – 336 с.

6. Конотопська битва 1659 року: зб. наук. праць / Центр східноєвропейських досліджень / О. Ткачук (упоряд.). – К., 1996. – 177 с.

7. Мицик Ю. Іван Виговський / Ю. Мицик. – Х.: Фоліо, 2010. – 119 с.

8. Сокирко О. Конотопська битва 1659 р.: триумф в час Руїни / О. Сокирко. – К. : Темпора, 2008. – 69 с.

9. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років ХVІІ століття: Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К. : Основи, 1998. – 447 с.